

دانشگاه تربیت معلم تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

توصیف مضامین قلندری در غزل فارسی

(سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ)

استاد راهنما:

دکتر محمود عابدی

استاد مشاور:

دکتر عباس ماهیار

نگارش:

بدریه قوامی

اردیبهشت ماه ۱۳۸۲

۱۳۸۲ / ۱۵ / ۳۰

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران
تهیه مدارک

۵۷۷۶۵

فرم شماره (۱۵):

صورت جلسه دفاع از پایان نامه

بسمه تعالی

با یاری خدای متعال جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم / آقای **بهریه قوامی**
در رشته **زبان و ادبیات فارسی** تحت عنوان: **"توصیف مضامین قلندری درغزل فارسی"**
(سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ)

و با حضور هیات داوران در ساعت **۱۱/۳۰** مورخه **۸۲/۲/۱۶** در محل دانشگاه
تربیت معلم تشکیل شد. پس از ایراد خطابه دانشجو و پاسخگویی به سوال های حاضران، هیات داوران
بعد از بحث و بررسی و با توجه به کیفیت و کمیت تحقیق و نحوه ارائه کتبی و شفاهی: «پایان نامه»
نامبرده را با نمره **۱۹.۱۵** و با درجه عالی پذیرفت.

استاد راهنما: **دکتر محمود عابدی**

استاد مشاور: **دکتر عباس ماهیار**

اساتید داور:

۱- خارجی **دکتر محمد بهقانی**

۲- داخلی **دکتر حبیب الله عباسی**

نماینده تحصیلات تکمیلی: **نوگس مراد گنجه**

رسول رسولی پور

رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی

محمد غلام

مدیر گروه آموزشی

تقدیم به پدر بزرگوار و دانشمند

و به مادرم که مرا پاکدامنی و مضاغت آموخت

و به همسرم به پاس عشق و ایثارش

چکیده

توصیف مضامین قلندری در غزل فارسی (سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ)

فصل اول درباره قلندر است. ریشه و معنی این واژه مورد اختلاف است، بهترین نظر آن است که قلندر در محدوده خاصی از زمان به معنی محلی خاص بوده و بعدها تغییر معنی داده و به افراد اطلاق شده است؛ علاوه بر این در همین فصل نمونه‌هایی از کاربرد قلندر در شعر و امثال و حکم فارسی و معرفی چند قلندرنامه آمده است.

فصل دوم درباره قلندریه است. طریقه قلندریه را دنباله ملامتیان دانسته‌اند. شخصیت برجسته این طریقه شیخ جمال الدین ساوجی است که در حدود سال ۶۲۰ هجری مری تراشیدن موی سر و ریش و سبیل و آبرو را بنا نهاد. از اندیشه‌های اساسی قلندریه می‌توان تخریب عادات، بی‌اعتنایی به نام و ننگ، پرهیز از ریا، بی‌تفاوتی نسبت به دین و ملامت را نام برد.

در فصل سوم مضامین قلندری در غزل فارسی (سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ) مورد بررسی قرار گرفته است. عرفان در قرن ششم و با پیشگامی سنایی به حوزه شعر راه یافت. یکی از شاخه‌های ادبیات عرفانی، ادب قلندری است که آن هم توسط سنایی به غزل وارد شد. غزل سنایی و عطار برجسته‌ترین نمونه‌های شعر قلندری‌اند. پس از آنها این نوع شعر کم‌رنگ شده است و به خصوص در شاعران بعد از حافظ غالباً جنبه تقلید دارد. در غزل‌های قلندری سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ، مفاهیم «باده نوشی»، «رفتن به خرابات و میکده و...» و «تعریض و کنایه به

زاهدان» به ترتیب بیشترین کاربرد را دارد. واژگان غزل قلندری هم در آخرین فصل آمده است.

واژگان کلیدی: قلندر، قلندریه، اندیشه‌های قلندری، غزل، غزل قلندری، سنایی، عطار،

مولوی، عراقی و حافظ

تشکر و قدردانی

«مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»

بدین وسیله از استادان محترم و سروران دانشمندی که اینجانب را در تهیه و تنظیم این رساله مساعدت فرموده، تشکر می‌نمایم و تأیید آنها را از مؤید حقیقی خواستارم و بر خود واجب می‌دانم سپاس بیکران خود را به استاد فرزانه و گرانقدر جناب آقای دکتر محمود عابدی که راهنمایی رساله را بر عهده داشتند، ابراز دارم و نیز از جناب آقای دکتر عباس ماهیار، استاد مشاور، که با ارشادات خالصانه همواره مشوق اینجانب بوده‌اند، کمال تشکر را دارم.

همچنین از استاد شفیع کدکنی، دکتر مجتبی دماوندی و نیز از استادان بزرگوار گروه ادبیات فارسی دانشگاه تربیت معلم تهران و از سرکار خانم حمیده حقیقی، کارشناس محترم گروه، تشکر و قدردانی می‌کنم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۶	فصل اول: قلندر
۷	قلندر
۱۰	کاربرد قلندر در شعر فارسی
۱۵	حضور قلندر در امثال و حکم فارسی
۱۶	قلندرنامه‌ها
۲۱	یادداشت‌های فصل اول
۲۴	فصل دوم: قلندریه
۲۵	پیدایش و سیر تاریخی قلندریه
۳۰	رسوم و نشانه‌های ظاهری قلندریه
۳۵	فرقه‌های قلندریه
۳۵	جوالقیه
۳۵	حیدریه
۳۵	جلالیه
۳۶	خاکساریه
۳۷	مشایخ قلندریه

عنوان صفحه

۳۷ شیخ جمال الدین ساوجی

۳۷ شیخ محمد بلخی

۳۷ شیخ ابوبکر اصفهانی

۳۷ قطب الدین حیدر

۳۸ لعل شهباز قلندر

۳۸ ابوعلی قلندر

۳۸ میرحیدر تونی

۴۰ اندیشه‌های قلندریه

۴۳ یادداشت‌های فصل دوم

فصل سوم: مضامین قلندری در غزل فارسی (سنایی، عطار، مولوی،

عراقی و حافظ) ۵۱

پیدایش و سیر تاریخی غزلهای قلندری ۵۲

ویژگیهای غزل قلندری ۵۸

فرم ۵۸

زبان ۵۹

بلاغت ۵۹

محتوا ۵۹

مضامین قلندری در غزل فارسی (سنایی، عطار، مولوی،

عراقی و حافظ) ۶۵

سنایی ۶۵

مضامین قلندری در غزل سنایی ۶۵

باده‌نوشی ۶۵

صفحه	عنوان
۶۶	رفتن به خرابات و میکده و.....
۶۷	تعریض و کنایه به زاهدان و صوفیان.....
۶۷	رد مظاهر شریعت و تصوف.....
۶۷	الف) توبه.....
۶۸	ب) زهد.....
۶۸	ج) خرقه.....
۶۹	بی اعتنایی نسبت به دین.....
۶۹	بی اعتنایی به نام و ننگ.....
۶۹	رندی و لاابالیگری.....
۷۰	گرویدن به آیین ترسایی.....
۷۰	نقی عالم.....
۷۰	پرهیز از ریا و ریاکاران.....
۷۱	تظاهر به بت پرستی.....
۷۱	ملامت.....
۷۱	عطار.....
۷۳	مضامین قلندری در غزل عطار.....
۷۳	باده نویسی.....
۷۴	رفتن به خرابات و میکده و قلندر و قمارخانه و.....
۷۵	تعریض و کنایه به زاهدان و صوفیان.....
۷۵	رد مظاهر شریعت و تصوف.....
۷۵	الف) خرقه، تسبیح، سجاده و.....
۷۶	ب) توبه.....
۷۷	ج) زهد.....

عنوان	صفحه
بی‌اعتنایی نسبت به دین	۷۷
پرهیز از ریا	۷۷
بی‌اعتنایی به نام و ننگ	۷۸
گرویدن به آیین ترسایی	۷۹
نقی خود	۷۹
گرویدن به آیین مغان	۷۹
تظاهر به فساد و فسق	۸۰
بنا کردن بتخانه و رفتن به آنجا	۸۰
تخریب عادات	۸۰
مولوی	۸۱
مضامین قلندری در غزل مولوی	۸۱
رد مظاهر شریعت و تصوف	۸۱
الف) توبه	۸۱
ب) خرقه	۸۱
ج) روزه	۸۲
د) سوگند	۸۲
رفتن به خرابات و میخانه و...	۸۳
باده نوشی	۸۳
بی‌اعتنایی به نام و ننگ	۸۴
تعریض و کنایه به زاهدان	۸۴
گرویدن به آیین ترسایان	۸۵
گرویدن به آیین گبران	۸۵
رندی و لا ابالیگری	۸۵

عنوان	صفحه
عراقی	۸۵
مضامین قلندری در غزل عراقی	۸۶
رفتن به خرابات و میکرده و.....	۸۶
رد مظاهر شریعت و تصوف	۸۷
الف) ورع و زهد	۸۷
ب) توبه	۸۸
ج) خانقاه و خرقة و تسبیح و.....	۸۸
باده نوشی	۸۹
تعریض و کنایه به زاهدان	۸۹
بی‌اعتنائی به نام و ننگ	۹۰
تظاهر به رفتن به بتکرده و بت پرستی	۹۰
پرهیز از ریا	۹۰
نقی عالم	۹۱
تخریب عادات	۹۱
حافظ	۹۱
مضامین قلندری در غزل حافظ	۹۲
رد مظاهر شریعت و تصوف	۹۲
الف) خرقة	۹۲
ب) زهد و تقوی و وعظ و کرامات و.....	۹۴
ج) توبه	۹۵
تعریض و کنایه به زاهدان و صوفیان و واعظان	۹۵
رفتن به خرابات و میخانه	۹۶
باده نوشی	۹۸

صفحه	عنوان
۹۸	پرهیز از ریا
۹۹	بی‌اعتنایی به نام و ننگ
۹۹	نقی عالم
۱۰۲	واژگان غزل قلندری
۱۰۲	باده
۱۰۲	بتخانه
۱۰۲	پیر خرابات (پیر مغان)
۱۰۳	ترسا و ترسایی
۱۰۳	خرابات
۱۰۵	خمّار
۱۰۵	دُرد (دُرد مغانه)
۱۰۵	دیر (دیر مغان)
۱۰۶	رند
۱۰۶	زَنّار
۱۰۷	قلاش
۱۰۷	قلندر
۱۰۷	کلیسیا (کلیسا)
۱۰۸	گبر
۱۰۸	میخانه
۱۰۹	یادداشت‌های فصل سوم
۱۱۴	مشخصات بعضی از مراجع

مقدمه

یکی از مسائلی که پیوسته در شعر فارسی به ویژه غزل مطرح است، وجود مضامین قلندری نظیر بی‌اعتنایی نسبت به دین، باده‌نوشی، رفتن به خرابات و میخانه، رد مظاهر شریعت و تصوف و رندی و لاابالیگری است. به راستی منشأ پیدایش چنین مضامینی در غزل فارسی چیست و در غزل کدام شاعران چنین مضامینی یافت می‌شود؟

سابقه تحقیق

برای جواب به این سؤالها باید مفهوم قلندر، قلندریه و اندیشه‌های آنان مشخص شود. کتاب خاصی درباره قلندر، قلندریه و مضامین قلندری در غزل فارسی وجود ندارد و تنها در برخی از کتب اشاراتی به اینها شده است، از جمله: استاد فروزانفر در شرح مثنوی شریف اجمالی راجع به قلندریه سخن گفته است. استاد زرین کوب هم در جستجو در تصوف ایران مطالب ارزنده‌ای درباره قلندریه آورده است و آخرین سخن از استاد شفیع کدکنی در زیور پارسی، در اقلیم روشنایی و... درباره قلندر است.

درباره مضامین قلندری در غزل فارسی نیز نگارنده کتاب مستقلی نیافته است. از منتقدان ایرانی معاصر، صبور در آفاق غزل فارسی و شمیسا در سیر غزل در شعر فارسی یکی از انواع غزل را غزل قلندری معرفی کرده‌اند و منوچهر مرتضوی در مکتب حافظ اندیشه‌های قلندری حافظ را بررسی کرده است.

از محققان خارجی دوبروین، استاد دانشگاه لیدن هلند، در شعر صوفیانه فارسی و مقاله قلندریات در شعر عرفانی فارسی از سنایی به بعد به اندیشه‌های قلندری به ویژه در شعر سنایی پرداخته است.

اهداف تحقیق

با توجه به اهمیت موضوع و نقشی که مضامین قلندری در غزل فارسی ایفا می‌کند، لازم دانستیم تا ضمن ارزیابی آنچه تاکنون توسط دیگران انجام گرفته است، زوایای دیگری از این مبحث را مورد توجه قرار دهیم؛ لذا آنچه از نظر نگارنده به عنوان اهداف رساله انتخاب شده است، عبارت‌اند از:

- شناخت اندیشه‌ها و مبانی فکری قلندریه

- دلایل نفوذ اندیشه‌های قلندری در غزل فارسی

- شناخت ویژگیهای غزل قلندری

- توصیف مضامین قلندری در غزل سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ

روش تحقیق

لازم است برای دست یافتن به منشأ پیدایش مضامین قلندری ابتدا قلندر و قلندریه مورد بررسی قرار گیرد. برای بررسی قلندر و قلندریه، اکثر منابع اعم از فرهنگها، دایرةالمعارفها و کتب عرفانی و تاریخی و همچنین تحقیقات معاصران در این زمینه و نیز چند نسخه خطی از مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران مورد توجه قرار گرفته است.

با توجه به مطالب این کتب، اندیشه‌ها و مبانی فکری قلندریه مشخص گردیده و سپس به جستجوی اندیشه‌های مذکور در میان غزل‌های سنایی، عطار، مولوی، عراقی و حافظ پرداخته و بعد از تعریف هر مدخل برای آن تعدادی از شواهد به عنوان مثال آورده است.

خلاصه‌ای از فصول

بجاست که در اینجا به صورت خلاصه به اهم مطالب ارائه شده در فصول سه‌گانه رساله،

اشاره شود.

یکی از مباحث مهم در ادبیات فارسی و هم‌چنین در تاریخ تصوف اسلامی این است که